

ЧОРНОБИЛЬСЬКА «ЗОНА ВІДЧУЖЕННЯ» ЯК МНЕМОНІЧНЕ МІСЦЕ

Досліджено загальні механізми творення культурної пам'яті. Розглянуто історичний факт аварії на ЧАЕС та 30-км «зону відчуження» в Україні в руслі теорії « нової історії » П'єра Нора згідно з концепцією « місць пам'яті » та « коммеморації історії ». Виокремлено філософське осмислення факту Чорнобильської аварії на тлі української історії та надання йому « пам'яттєвого » статусу в межах національного нарративу; особливу увагу приділено темі адаптації до наслідків цієї аварії й наявності в Україні « зони відчуження ». Встановлено можливість інтерпретацій чорнобильської « зони » як мнемонічного місця на культурному тлі сучасної української культури. Продемонстрована залежність сприйняття наслідків аварії на ЧАЕС від отриманого інфо-шоку стосовно рівня радіації навколо станції та її розповсюдження світом. Підкреслено вплив факту Чорнобилю на ментальне самовизначення українців. У висновках автор констатує те, що спогади про техногенну аварію квітня 1986 року стали підставою для виокремлення тематики « мнемонічної культури » в Україні та свідчать про можливість і підстави культурологічних досліджень « пам'яттєвого дискурсу » цієї трагедії, а процес культурно-семантичного переоцінювання факту Чорнобиля в межах національної парадигми призвів до виявлення « зони відчуження » як « мнемонічного місця » пострадянської ретроспективи.

Ключові слова: Чорнобильська аварія, « зона відчуження », інфо-шок, мнемонічне місце, « місця пам'яті », коммеморація, колективна пам'ять.

*« Як тільки ми укладаємо пам'ять в монументальні форми,
ми певною мірою знімаємо із себе обов'язок пам'ятати »
Джеймс Янг*

Постановка проблеми. Згідно з тенденціями історичної антропології та специфіки формування культурологічних вчень, сутність « парадигми пам'яті » полягає в тому, що нині предметом дослідження стає не сама історична подія чи явище, а пам'ять про неї, котра лишилась у свідомості суспільства. А якщо це суспільство, в свою чергу, проходить через період серйозних соціокультурних змін, то особливої актуальності набуває проблема ставлення до самого минулого, бо у свідомості людей зіштовхуються протилежні ціннісні системи й соціальні орієнтири, що можуть трансформувати саме розуміння історичного процесу. Тоді сенс будь-якої історичної події може піддатися радикальному переосмисленню. У такому випадку, проблема визначення поняття « пам'ять » стає питанням національно визначеним, колективним.

Слід наголосити, що в загальноєвропейському контексті, сенс музею, меморіальної дошки чи пам'ятника, першочергово, полягає в тому, щоб нагадати людині про історію. Проте, соціальний катастрофізм ХХ століття суттєво змінив межі цих стандартів – сьогодні їх призначення та цілі стають іншими. Музеї й пам'ятники тепер створюються для того, щоб розповісти людям про ті речі, які вони *повинні* пам'ятати і визнавати як історично знакові елементи певної культури, певного регіону. Цілком можливо, що подібна модифікація музейних осередків є прямим наслідком тотальної анемії ХХІ століття і констатує острах сучасного соціуму втратити своє минуле. Однак, можливо, подібна модифікація є лише підтвердженням сьогоденного мислення людини, яке вже майже переступило межу монументальності історії та піддається новому переосмисленню свого багатовікового цивілізаційного існування. Подібний « культурний зсув » призвів до синтезування історичної науки і культури, а отже, сьогоденна історія, за своєю суттю, стала фактичною *історичною культурологією*.

Про схожі історичні трансформації, в одній із останніх своїх лекцій, говорив і відомий французький історик Поль Рікер, констатуючи, що « зсуви » в історичному знанні ХХ століття призвели до формування тенденції, яку він об'єднав у наступну формулу: « історія подій

змінюється історією інтерпретацій» [5, с. 78]. Проте, ставши культурно заангажованою, історія не втратила своєї значущості для наукового пошуку!

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Значний вплив на багатьох сучасних істориків, культурологів та філософів має постмодерна ідея про те, що реальної історії не існує, а є тільки «штучно» сконструйовані образи минулого, котрі моделюють народам ретроспективні бачення в їх колективній пам'яті. Так, у сучасній гуманітаристиці однією з найбільш дискусійних тематик стає концепція історичної пам'яті, яка має чітко виражений міждисциплінарний характер. Слідуючи цій тенденції, вивчення історії направлено на більш чітко зорієнтоване відображення минулого, а от пам'ять, особливо колективна, за своєю природою зберігає і відтворює факти минулого на основі уяви, пропускаючи отриману інформацію через фільтр сьогодення. Ґрунтовні намагання об'єднати наукові здобутки в галузі історії та етнічної психології в єдину комплексну теорію призвели до утворення характерної тенденції кінця ХХ століття у світовій і, на початку 2000 -х років, у вітчизняній науках тяжіння до історично-культурологічної концепції «*місце пам'яті*», популяризованої відомим французьким істориком П'єром Нора. В свою чергу, саме темі пам'яті присвячували свої праці і такі дослідники як: М. Хальбвакс, Ф. Арієс, М. Фуко, Я. Ассман, П. Хаттон, П. Рікер, А. Бергсон, З. Фрейд, Дж. Віко, А. Васильєв, М. Попович, Я. Грицак, О. Кісь, В. Буряк, Л. Стародубцева, В. В'ятрович, А. Киридон, В. Вашкевич, Д. Веденєєв, А. Бичко, І. Наумова та інші.

Мета статті. Основною метою статті є осмислення динаміки формування культурфілософських інтерпретацій факту аварії на ЧАЕС як репрезентантів певних напрямків пострадянської філософської антропології; визначення їх внеску в розвиток культурологічної думки та розширення дослідницького поля сучасної україністики. Саме тому провідним завданням пропонованого дослідження стало виявлення ступеня взаємовпливу аварії на Чорнобильській АЕС та історичної пам'яті громадян України.

Виклад основного матеріалу. Виходячи зі стратегій європейської культурної практики ХХ століття, саме відвідування мнемонічних місць, тобто місць, де зосереджене навантаження пам'яті про певну подію, і пов'язані з цим ритуали стали актуальним методом розвитку історичної пам'яті в межах етнічної культурології та в рамках теоретичних курсів шкіл «*нової історії*». Тому концепція «*мнемонічних місць*» запропонована ще на початку ХХ століття Морісом Хальбваксом, а пізніше, вже в 1980-ті роки продовжена П'єром Нора у вигляді концепції «*місце пам'яті*», в черговий раз підкреслила важливість процесу комеморації минулого як в культурно-політичному, так і в естетико-педагогічному плані. Мова тут йде, в першу чергу, про концептуальну позицію, що саме мнемонічні місця зміцнюють стереотипи колективної свідомості, пробуджуючи собою специфічні спогади про минуле, трансформуючи історичну інформацію в певний «культурний образ».

«Прискорення історії» – ось характеристика процесів сучасної історії П'єром Нора. Дослідник зазначає, що завдяки цьому явищу відбувається потужне зацікавлення пам'ятними місцями, де «пам'ять кристалізується та віднаходить свій осередок». Слідуючи такій логічній структурі, «місця пам'яті» виникають з причини відчуття відсутності миттєвої пам'яті та необхідності «архівування» історії. Через подібну позицію спільноти відзначають роковини певних подій, влаштовують свята, промовляють поминальні промови, нотаріально документують свої відносини, бо ці дії *не є природніми*. Також з причини зникнення традиційної пам'яті суспільство починає відчувати необхідність зберігання решток історії (її фактичні докази). Таким чином, Нора підсумовує: «те, що сьогодні називають пам'яттю, насправді не є нею, але також не є історією. Очевидна потреба пам'яті є потребою історії» [4, с. 40].

Відносно «великих подій» – як «місце пам'яті» – історик виокремлює їх два типи: 1) події, які в момент своєї дії не привернули уваги, однак отримали потужні ретроспективні оцінки та 2) події, які не мали резонансу, але миттєво набули глибокий символічний сенс та потрапили у вихор своєї комеморації. В цьому контексті, історик

також акцентує увагу на сьогоденному впливі засобів ЗМІ на формування історичної реальності.

П'єр Нора наголошує на тому, що «місця пам'яті» – це пам'ятки історії народу, що є місцями в трьох сенсах слова – матеріальному, символічному і функціональному; вони покликані створювати уявлення суспільства про самого себе і свою історію. Такими «місцями» можуть стати люди, події, предмети, будівлі, традиції, легенди, географічні точки, які оточені особливою символічною аурую. Їх роль, насамперед, символічна, тобто нагадування про минуле, що наповнює сенсом життя в сьогоденні [4, с. 26]. Важливою характеристикою «місць пам'яті» є й те, що вони можуть нести різні значення, і ці значення можуть змінюватися. Але їх головна функція – збереження колективної пам'яті.

Зокрема нагадаємо, що зазвичай колективна пам'ять формується завдяки взаємодії двох складових пам'яті, а саме наших спогадів і стереотипів свідомості. Завдяки своєму регулярному повторенню, на відміну від свідомо реконструйованих спогадів, стереотипи свідомості циркулюють в пам'яті людини не усвідомлено. Тому якщо звертатися до одного й того ж спогаду досить часто, то поступово він втрачатиме свою унікальність, узагальнюватиметься та «знаходитиме своє звичне місце в структурах колективної уяви» [5, с. 202].

З часом у свідомості людини минуле починає піддаватися процесу трансформації та адаптації до нових «соціальних рамок». Подібні трансформації колективної пам'яті, на думку М. Хальбвакса, відбуваються в моменти усвідомленого переосмислення суспільством свого минулого при розумінні необхідності подальшої еволюції.

Колективна пам'ять, як зазначає інший відомий дослідник П. Хаттон, першочерговою мірою є проблемою взятою з кола географії, ментальної територіальності, а ось минуле – разом з комплексом своїх мнемонічних місць – позначається на «мапу» вже свідомості. Згідно такої позиції, маркування культурного ландшафту виникає не в процесі збереження історичного спогаду про події, які відбувались в певних місцях, а являє собою своєрідний процес семіотизації цих місць. «В цьому випадку ці місця не стільки позначаються знаками (пам'ятниками), скільки самі стають в ранг знаків, тобто семіотизуються» [1, с. 63]. Загалом, бачимо, що будь-яке мнемонічне місце відображає цілий осередок візуалізованих та усвідомлених образів минулого, стають чітким орієнтиром в дослідженні історичної або ж колективної пам'яті. Класичним їх прикладом є статуї та надгробні пам'ятники.

В українському контексті одним із таких «місць пам'яті» або ж одним з мнемонічних осередків історії, котрий міцно тримається меж колективної культурної пам'яті, можна вважати Чорнобильську «зону відчуження», що утворилася на наших теренах внаслідок радіологічно шкідливого впливу наслідків техногенного вибуху на ЧАЕС в квітні 1986 року, яка й досі знаходиться в процесі своєї *коммеморації* – в процесі, котрий мобілізує різноманітні дискурси і практики в репрезентації події, містить в собі соціальне і культурне бачення пам'яті про знакову подію, служить виразом солідарності групи [4, с. 97].

Починаючи з 1987 року у науковому дискурсі ведеться гостра полеміка стосовно статусу аварії на ЧАЕС. Проте, підхід до інтерпретації фактів і обставин аварії змінюється з плином часу, єдиної версії й досі не існує, консенсусу так і не дійшли. Головною причиною термінологічних та інформаційних розбіжностей є різноплановість підходів до вивчення та сприйняття факту аварії.

Чорнобильська аварія виявилася не тільки однією з найголовніших подій 1986 року в межах колишнього Радянського Союзу і світу, вона стала однією з найвідоміших подій, ретельно відображених у світових ЗМІ останньої чверті ХХ століття. Її унікальність у тому, що це була перша ядерна аварія, котра спочатку мала гриф повної секретності, а згодом «вибухнула» потужністю й вичерпністю інформації. Коли інформація про нічні події 26 квітня 1986 року стала оприлюдненою, світова свідомість зазнала невідворотного

масового інфо-шоку, котрий спричинив тотальну радіо-паніку; про аварію стали говорити не лише як про національне лихо чи то техногенну катастрофу, а й як про світову трагедію планетарного масштабу.

З набуттям політичної незалежності, починаючи з 90-х років ХХ століття, Україна почала переживати певний процес «ренесансу» осмислення і трактування багатьох подій своєї історії, формуючи вже «національну історію». Так, з поступовим розсекреченням великого пласту матеріалу з архівів тоталітарного СРСР – з'являються нові історичні факти, змінюється інтерпретація добре відомих подій, з'являється нове розуміння минулого, про яке раніше публічно не згадували. До таких «історичних одкровень» належить і тема Чорнобильської трагедії.

В одній зі своїх робіт американський історик Джеймс Янг писав, що кожна країна конструє «свою пам'ять» про Голокост. У цьому сенсі Україна не є винятком. Проте, перефразовуючи цю думку, можна казати й про те, що кожна країна також констатує «свою» пам'ять про Чорнобильську аварію, і кожен світовий регіон має специфічну пам'ять про цю подію, навіть на локальному рівні – кожен регіон України має «свою» пам'ять про «чорнобильське лихо» 1986-го року.

На думку ж німецького історика Керстін Йобст, яка у 2011 році вдало провела ряд лекцій в Україні на тему «Коллективна пам'ять про національні трагедії в Україні: приклади Голодомору та Чорнобиля», саме Чорнобильська катастрофа зняла табу з теми «великого українського голоду». Вона вважає, що кожна нація має право на співжиття зі своїм минулим. Йдеться як про травматичне минуле, коли спільнота сприймає себе як жертву, так і про те минуле, де йдеться про провину, відповідальність спільноти за минулі події [3, с. 169]. Дослідниця підкреслює, що українці повинні впроваджувати пам'ять про Чорнобильську аварію до національного нарративу сьогоденної України.

Про те, що чорнобильська тема активно входить до національного нарративу українського етносу також пише й інший німецький історик Анна-Вероніка Вендланд. Дослідниця історії Східної Європи відстоює позицію, що Україні, як фактичній «батьківщині» Чорнобильської аварії, найпростіше ввести цю історичну подію до своєї національної історії. Феномен чорнобильського питання, на її погляд, в Україні полягає у тому, що в глобальному розумінні зруйнований вибухом 4-ий блок ЧАЕС став емблемою руйни й кінця ХХ століття, своєрідною скарифікацією загальносвітової екології та історії, тоді як саме постчорнобильська доба в національній історії України стала початком державного піднесення [2, с. 158]. Іншою характерною рисою чорнобильського нарративу в Україні є те, що пам'ять про аварію на ЧАЕС щорічно виливається в своєрідній ритуалізованій формі «роковин». І тут Чорнобиль, за словами Вендланд, відіграє функціональну роль «національної трагедії» другої половини ХХ століття, так само, як Голодомор і жахіття Другої Світової війни відіграють таку роль для першої його половини. Також, загальною і досить поширеною для всіх культурною моделлю, на якій будується колективна пам'ять про події квітня 1986 року в Україні, є інтерпретаційна модель, що зв'язує аварію на ЧАЕС з війною, смертю, знищенням, відчуженням, тощо.

Повертаючись до ідей «*нової історії*», сфокусуємо свою увагу на інсайті чорнобильської «зони відчуження» як «*місця пам'яті*». Термін «*lieu de mémoire*» («*місце пам'яті*»), запропонований французьким істориком П'єром Нора, означає, в першу чергу, «те, що залишилось» постфактум і є крайньою формою комеморативної свідомості, яка сама викликає історію, оскільки не знає її [4, с. 22]. Тобто, «місцем пам'яті» можуть бути пам'ятники, історичні особистості, інститути, або – як у нашому випадку – події. Так Нора говорить про «місця пам'яті», тобто ті реальні місця, де відбувалися ті чи інші історичні події.

Аналізуючи «зону відчуження» з її сучасним меморіальним комплексом споруд та постаментів, зауважуючи сам факт наявності «міста-привида» Прип'яті і згадуючи масштабність та інформативність діяльності музею Чорнобиля в Києві, розуміємо, що це свідчить про творення образу аварії на ЧАЕС як загальнонаціональної трагедії, що цю

30-км «зону» вже давно було додано до списку пам'ятних місць української історії. Очевидно, що головною метою чорнобильських мнемонічних місць є формування специфічного пласту національної свідомості, котра засвідчує необхідність пам'яті про глобальні наслідки аварії, шанування й усвідомлення значення досвіду ліквідаційних робіт, а також згадку про переселенців та тих, хто загинув внаслідок радіоактивного опромінення. Крім того, цілком раціональним вважається й сприйняття «зони відчуження» як символу колишньої епохи і розпаду СРСР.

Згідно з концепцією П'єра Нора, після розпаду Радянського Союзу в українській історії настав період радикалізації національно-етнічної пам'яті, коли українці потребували колективного переосмислення своєї історії і пережили, по-перше, процес «повернення пам'яті», по-друге, модифікацію етнічної самоідентифікації в інкультуративних процесах. У пострадянський період в чорнобильському аспекті сталася підміна «ідеологізованої» історії «живою пам'яттю», що, на підсвідомому рівні народу, об'єдналася з мораллю і національною семантикою, сформувавши знакове тло для процесу виокремлення «місць пам'яті». Одним із яскравих прикладів таких культурно-історичних змін можна вважати трансформацію «живої пам'яті» ліквідаторів ЧАЕС в національне, державне надбання українського, білоруського та російського етносів. Так, питання «зони відчуження» нині перебуває в одній площині з такими подіями «радянської» історії як діяльність ОУН-УПА, Голодомор 30-х років в Україні, репресії наукової та культурної інтелігенції 30-х–50-х років, тощо, а це, у свою чергу, підтверджує актуальність сакралізації своєї культурної пам'яті українським народом.

Висновки. Підсумовуючи, ми в праві говорити про те, що константа чорнобильського переосмислення досягла свого ретросанкціонного впливу і піддала трансгресії феномен Чорнобильської катастрофи в багатогранне культурно-історичне явище. В цілому, процес культурно-історичного переоцінювання факту Чорнобиля в межах постчорнобильської парадигми призвів до виявлення «зони відчуження» як «місця пам'яті» пострадянської ретроспективи. Поступово долаючи більшість «інформаційних бар'єрів» офіційної історії періоду СРСР, Чорнобильська аварія увійшла до колективної пам'яті молодшої генерації українців як повноцінний історичний факт, що має своє мнемонічне відображення в територіальних межах 30-км «зони відчуження», ставши осередком формування «меморіальної культури» сучасної України. Нині спогади про аварію на ЧАЕС безумовно є елементом, характерним маркером національної пам'яті українців, який впливає на ментальне самовизначення нації в цілому. А отже, подальше вивчення феномена чорнобильської «зони» в межах «пам'яттєвого дискурсу», згідно позицій «нової історії», є цілком раціональним.

Список використаної літератури

1. Ассман Я. Культурная память. Письмо, память о прошлом, и политическая идентичность в высоких культурах древности / Я. Ассман; пер. с нем. М. М. Сокольской. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – 363 с.
2. Вендланд А.-В. Повернення до Чорнобилю / А.-В. Вендланд // Україна модерна: міжнародний інтелектуальний часопис. – 2011. – № 18. – С. 151-187.
3. Йобст К. Українська травматична пам'ять: Голодомор і Чорнобиль / К. Йобст // Критика. – 2011. – №11-12. – С. 169-170.
4. Нора П. Франция-память / П. Нора, М. Озуф, Ж. де Пюимеж, М. Винок. – СПб.: Изд-во Санкт-Петербургского университета, 1999. – 328 с.
5. Хаттон П. Х. История как искусство памяти / П. Х. Хаттон; пер. с англ. В. Ю. Быстрова. – СПб.: Изд-во «Владимир Даль», 2003. – 424 с.

Одержано редакцією 02.08.2014
 Прийнято до публікації 21.08.2014

Анотація. Яковлева Я. А. Чернобыльская «зона отчуждения» как мнемоническое место. Исследованы общие механизмы формирования культурной памяти. Рассмотрен исторический факт аварии на ЧАЭС и 30-км «зону отчуждения» в Украине в русле теории

«новой истории» Пьера Нора согласно концепции «мест памяти» и «коммеморации истории». Выделено философское содержание факта Чернобыльской аварии в украинской истории и предоставление ему «памятного» статуса в рамках национального нарратива; особое внимание уделено теме адаптации к последствиям этой аварии и наличия в Украине «зоны отчуждения». Установлена возможность интерпретаций чернобыльской «зоны» как мнемонического места на культурном фоне современной украинской культуры. Подчеркнуто влияние факта Чернобыля на ментальное самоопределение украинцев. В заключении автор констатирует, что воспоминания о техногенной аварии апреля 1986 стали основанием для выделения тематики «мнемонической культуры» в Украине и свидетельствуют о возможности и аргументации культурологических исследований «дискурса памяти» этой трагедии. Соответственно процесс культурно-семантической переоценки факта Чернобыля в рамках национальной парадигмы привел к выявлению «зоны отчуждения» как «мнемонического места» постсоветской ретроспективы.

Ключевые слова: Чернобыльская авария, «зона отчуждения», история, инфо-шок, мнемоническое место, «места памяти», коммеморация, коллективная память.

Summary. *Yakovlieva Ya. O. Chernobyl «exclusion zone» as a mnemonic place. The article explored the general mechanisms of cultural memory. The author has examined the historical fact of the Chernobyl accident and the 30-km «exclusion zone» in Ukraine in the context of Pierre Nora's theory of the «new history» according to the concept of «places of memory» and «commemoration». The author singles out philosophical comprehension of the fact Chernobyl accident on the background of Ukrainian history and providing this historic event «memory» status within the national narrative; also special attention has been paid to the subject of adaptation to the consequences of the accident and availability in Ukraine «exclusion zone». It has been found possible interpretations of Chernobyl «zone» as the mnemonic space on the cultural background of contemporary Ukrainian culture. In this paper we have demonstrated the impact of Chernobyl on the fact of mental self-determination of Ukrainians. In conclusion, the author notes that the memories of the technogenic accident in April 1986 became the basis for the selection of subjects of «mnemonic culture» in Ukraine and indicate the possibility of the argumentation cultural research of «discourse of memory» of this tragedy. Respectively the cultural and semantic revaluation of fact Chernobyl in the national paradigm led to reveal the «exclusion zone» as «mnemonic place» of post-Soviet retrospective.*

Key words: Chernobyl accident, «exclusion zone», history, info-shock, mnemonic place, «places of memory», commemoration, collective memory.

УДК 37.01:001.8,37.001.76

О. А. Лавринович

КОМЕРЦІАЛІЗАЦІЯ ВИЩОЇ ОСВІТИ: СОЦІАЛЬНІ НАСЛІДКИ ТА ЦІННІСНІ ВИМІРИ

Особливості функціонування ВНЗ в нових соціально-економічних умовах: перехід освітньої системи до ринкових відносин, розвиток ринку «освітніх послуг», прагнення вишів отримувати прибуток з власної діяльності потребують аналізу. Незважаючи на те, що зазначені зміни тривають понад двадцять років, ясного розуміння результатів переформатування освіти у сферу послуг, котра регулюється правилами ринку, у суспільній свідомості не склалося. Досі маловивченою залишається специфіка впровадження ринкових відносин у сферу освіти, соціальні наслідки та ціннісні зміни, які зумовила комерціалізація освіти. Окреслено різні підходи щодо ринкового реформування освіти. Виявлено, що проблема комерціалізації вищої освіти переважно зведена до компенсації недостатнього бюджетного фінансування витратами зацікавлених в ній агентів. Особлива увага приділяється соціальним наслідкам, розвитку та доступності освіти в умовах підвищення цін на освітні послуги та скорочення кількості бюджетних місць у вишах; формуванню в свідомості псевдоосвітніх цінностей та формального ставлення до освіти і знань. Комерціалізація вищої освіти та розширення ринку освітніх послуг не повинні порушувати баланс між статусом академічних університетів, як наукових осередків та їх матеріальними потребами.

Ключові слова: комерціалізація освіти, освітні послуги, ринок освітніх послуг, споживач, виші, псевдоосвітні цінності.